

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ПЕРСОНАЛУ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТА ПРАВОВИЙ ФЕНОМЕН

DEVIANT BEHAVIOR OF PERSONNEL OF THE STATE CRIMINAL-EXECUTIVE SERVICE OF UKRAINE AS A SOCIAL, PSYCHOLOGICAL AND LEGAL PHENOMENON

Серажим І.Р., аспірант кафедри кримінального процесу,
детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національний університет «Одеська юридична академія»

Статтю присвячено дослідженню девіантної поведінки персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України як соціально-психологічного і правового феномену, визначенню її сутності і змісту, виокремленню основних її форм (проявів). Встановлено, що аналіз теоретичних напрацювань і правозастосовної практики є свідченням існування окремих проблем у розрізі дотримання законності і службової дисципліни персоналом Державної кримінально-виконавчої служби України. Визначено, що поняття девіації необхідно комплексно розглядати саме у кримінологічному вимірі, оскільки низка найважливіших питань, які стосуються сутності, змісту, структури, генезису та напрямів попередження девіантної поведінки, особливо її найнебезпечніших форм, є предметом саме кримінологічної науки. Встановлено, що для цілей аналізу поведінки персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України, варто розглядати девіантну поведінку у розумінні негативного відхилення, не дивлячись на існування позитивного аспекту такого феномену. На основі узагальнення напрацювань вітчизняних та зарубіжних вчених, а також правозастосовної практики, визначено характерні ознаки девіантної поведінки, сформульовано її визначення та виділено найбільш типові форми девіантної поведінки персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України, серед яких: адиктивна (залежна) поведінка, суїцидальна поведінка, делінквентна (у тому числі злочинна) поведінка. Встановлено, що особливим різновидом людської поведінки негативної спрямованості є також делінквентна поведінка, яка пов'язана з порушенням саме правових норм, тобто вчиненням протиправних діянь. Визначено, що суміжними категоріями для поняття «девіантна поведінка» є й такі феномени, як: «аномальна поведінка», «дезадаптивна поведінка», «деструктивна поведінка», які фактично не мають у кримінологічній науці чіткого змістовного наповнення і найчастіше вживаються в якості одного з умовних синонімів терміну «девіантна поведінка».

Ключові слова: девіантна поведінка, делінквентна поведінка, адиктивна поведінка, суїцидальна поведінка, Державна кримінально-виконавча служба України, персонал Державної кримінально-виконавчої служби України.

The article is devoted to the study of deviant behavior of personnel of the State Criminal-Executive Service of Ukraine as a social, psychological and legal phenomenon, determining its essence and content, distinguishing its main forms (manifestations). It is established that the analysis of theoretical developments and law enforcement practice is evidence of the existence of certain problems in the context of observance of legality and service discipline by the personnel of the State Criminal-Executive Service of Ukraine. It is determined that the concept of deviation must be comprehensively considered in the criminological dimension, since a number of the most important issues relating to the essence, content, structure, genesis and directions of prevention of deviant behavior, especially its most dangerous forms, are the subject of criminological science. It is established that for the purposes of analyzing the behavior of the personnel of the State Criminal-Executive Service of Ukraine, deviant behavior should be considered from the point of view of the negative deviation, despite the existence of a positive aspect of such a phenomenon. Based on generalization of developments of domestic and foreign scientists, as well as law enforcement practice, characteristic signs of deviant behavior are defined, its definition is formulated and the most typical forms of deviant behavior of the personnel of the State Criminal-Executive Service of Ukraine are highlighted, among which: addictive (dependent) behavior, suicidal behavior, delinquent (including criminal) behavior. It is established that a special kind of human behavior of a negative orientation is also delinquent behavior, which is associated with violation of legal norms, that is, committing unlawful acts. It is defined that the related categories for the concept of «deviant behavior» are such phenomena as: «anomalous behavior», «maladaptive behavior», «destructive behavior», which in fact have no clear meaningful content in criminological science and are most often used as one of the conditional synonyms of the term «deviant behavior».

Key words: deviant behavior, delinquent behavior, addictive behavior, suicidal behavior, State Criminal-Executive Service of Ukraine, personnel of the State Criminal-Executive Service of Ukraine.

Постановка проблеми. Ефективність вітчизняної кримінально-виконавчої системи значною мірою залежить від її кадрового забезпечення. Саме розвиток і вдосконалення кадрового потенціалу Державної кримінально-виконавчої служби України є неодмінною умовою і важливим резервом підвищення ефективності як кримінально-виконавчої системи в цілому, так і її окремих інституцій.

У той же час, аналіз теоретичних напрацювань і правозастосовної практики свідчить про неналежний стан дотримання законності і службової дисципліни персоналом Державної кримінально-виконавчої служби України, плінність кадрів, недостатній рівень професіоналізму, поширеність різних проявів професійної деформації і девіантної поведінки співробітників служби.

Для попередження проявів девіантної поведінки серед співробітників Державної кримінально-виконавчої служби України необхідно мати чітке уявлення про цей соціально-психологічний та правовий феномен, визначити його поняття, сутність і зміст, виокремити основні форми девіантної поведінки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Висвітленню проблем сутності, змісту, механізмів виникнення і профілактики девіантної поведінки присвячено роботи В. І. Барко, О. І. Бондарчук, Я. І. Гілінського, С. М. Гусарова, Т. З. Герасимова, О. В. Змановської, Н. В. Ківенко, М. В. Кікалішвілі, Н. Ю. Максимової, Ю. В. Меркулової, В. А. Трофименко, О. Л. Христюк та інших науковців.

У той же час, окремі питання, які стосуються проявів девіантної поведінки серед представників персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України комплексного вирішення в науці кримінології та кримінально-виконавчого права досі не отримали.

Метою статті є визначення поняття, сутності та змісту девіантної поведінки персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України як соціально-психологічного та правового феномену.

Викладення основного матеріалу. Теоретичні та практичні проблеми феномену девіантної поведінки та особливостей її профілактики були предметом різнопланових досліджень у різних галузях науки: фізіології

і антропології, медицини, психіатрії, педагогіки, психології, юридичних науках, соціології [1, с. 28–29; 2, с. 151]. При цьому, варто більш предметно розглянути дослідження саме кримінологічного напрямку, оскільки низка найважливіших проблем, які стосуються сутності, змісту, структури, генезису та напрямів попередження девіантної поведінки, особливо її найнебезпечніших форм, є предметом досліджень саме кримінологічної науки.

Під девіацією або девіантною поведінкою у найзагальнішому вигляді розуміється відхилення від певних норм, стандартів, існуючих у суспільстві правил поведінки [3, с. 3; 4, с. 7]. Сам термін «девіація» є прямою калькою пізнюлатинського «deviation», що буквально перекладається як «відхилення». Це поняття традиційно протиставляється поняттю норми, нормальної поведінки, під якою, як правило, розуміється нормативно-схвалювана поведінка, не пов'язана з хворобливим розладом, порушенням соціальних норм, та характерна для більшості індивідів.

Слід погодитись з Я. І. Гілінським, що основні терміни девіантології вживаються як у зарубіжній, так і у вітчизняній науковій літературі не дуже строго [5, с. 9]. Як слушно зазначається науковцями, саме поняття девіантної поведінки є вельми багатозначним і, відповідно, дещо невизначеним. До того ж, поряд з цим терміном дослідниками в якості споріднених понять вживаються і інші терміни, що характеризують поведінку з негативним забарвленням: «делінквентна поведінка», «адиктивна поведінка», «аномальна поведінка», «дезадаптивна поведінка», «асоціальна поведінка», «деструктивна поведінка» тощо [6, с. 109].

У зв'язку з цим, необхідною складовою дослідження особливостей девіантної поведінки персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України є уточнення базових категорій і понять, а також їх співвідношення між собою.

Так, автор навчального посібника з девіантології О. В. Змановська визначає девіантну поведінку як стійку поведінку особистості, що відхиляється від найбільш важливих соціальних норм, спричиняє реальну шкоду суспільству або самій особі, а також супроводжується її соціальною дезадаптацією [7, с. 15].

Досліджуючи психологічні механізми виникнення і профілактики девіантної поведінки та професійної деформації працівників органів внутрішніх справ, В. І. Барко визначає девіантну поведінку як систему вчинків (або окремі вчинки), що суперечать прийнятним у суспільстві нормам і проявляються у вигляді незбалансованості психічних процесів, неадаптивності, порушення процесу самоактуалізації або у вигляді ухилення від морального і естетичного контролю над поведінкою [8, с. 122].

У свою чергу А. І. Папкін девіантну поведінку співробітників правоохоронних органів визначає як відхилення дій і вчинків від нормативної поведінки, яке призводить до порушень моральних, правових, етичних, професійних, економічних та інших норм, зміни способів вирішення професійних і особистих завдань, деформацій відносин і способу життя [4, с. 7].

Слід погодитись з уточненням, що термін «девіантна поведінка» використовується у двох основних значеннях: як у значенні вчинку, що не відповідає встановленим у суспільстві нормам, так і у значенні соціального явища, яке проявляється у відносно масових та стійких формах людської діяльності, що не відповідають нормам та очікуванням, що склалися у суспільстві [9, с. 123–124].

З огляду на таке, важливо з'ясувати, чи є девіантна поведінка виключно негативним феноменом, або навпаки, може розглядатися в якості позитивного суспільного та психологічного явища. Виходячи з вищенаведених позицій, в науці превалює саме перший погляд на сутність поведінки, що відхиляється. Тобто, найчастіше під девіацією розуміється лише негативне відхилення від наявних у суспільстві норм. Особливо це проявляється у крими-

нологічній та інших юридичних науках, які традиційно розглядають девіантну поведінку в контексті порушення правових норм та інших правил поведінки.

У той же час, слід розуміти, що девіантна поведінка як соціальне явище має певні історичні корені. Різноманітність соціальних норм, що діють в суспільстві – правових, релігійних, естетичних, політичних та інших – тягне за собою і різноманітність девіацій. Як соціальні норми і правила, так і соціальні відхилення зазнають змін: те, що раніше вважалося девіантною поведінкою, може перетворитися на норму поведінки, і навпаки. Виникнення нових законів і правил тягне за собою формування і нових видів девіацій. У зв'язку з цим, соціальна оцінка відхилень повинна здійснюватись беручи до уваги історичний аспект і носити конкретний характер [6, с. 118].

Із запропонованим підходом можна в цілому погодитися, оскільки, як справедливо відзначається в літературі, саме поведінка, що відхиляється, часто започатковує загальноприйнятні культурні норми, і без неї було б важко адаптувати культуру до змін суспільних потреб [10, с. 205].

Ураховуючи також те, що переважна більшість девіацій відіграє суто негативну (деструктивну) роль у суспільних відносинах, девіантна поведінка в межах цього дослідження розглядається саме у негативному аспекті, не беручи до уваги форми так званої «позитивної» девіації, корисні або принаймні терпимі для суспільства.

Узагальнюючи напрацювання вітчизняних та зарубіжних вчених, можна сформулювати ряд характерних ознак девіантної поведінки: 1) цей вид поведінки не відповідає офіційно встановленим або іншим загальноприйнятним правилам поведінки (нормативно-правовим актам, правилам, традиціям тощо). У випадку девіантної поведінки персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України мова йде і про невідповідність відомчому законодавству, яке встановлює вимоги до працівників, їх службові обов'язки та особливості відповідальності; 2) девіантна поведінка викликає негативну оцінку з боку суспільства, яка проявляється як у притягненні особи до того чи іншого виду юридичної відповідальності (кримінальної, адміністративної, цивільно-правової, матеріальної, дисциплінарної) так і в якості інших, неформальних проявах осуду; 3) девіантна поведінка спричиняє реальну шкоду особистості або оточуючим, тобто носить аутодеструктивний або деструктивний характер; 4) девіантною є переважно поведінка, що стійко повторюється (тривало або багаторазово), хоча може проявлятися і в окремих вчинках; 5) прояви девіантної поведінки є соціально обумовленими та історично мінливими; 6) девіантну поведінку слід розглядати в межах осудності. В контексті цього дослідження предметом аналізу є лише та девіантна поведінка, яку демонструють осудні особи, що здатні усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та керувати ними. Тобто, девіантна поведінка може поєднуватися з психічними аномаліями або захворюваннями, але лише з тими, які не виключають осудності.

Виходячи з наведених ознак, девіантну поведінку можна визначити як поведінку осудних осіб, яка не відповідає загальноприйнятним або офіційно встановленим соціальним нормам, викликає негативну оцінку з боку суспільства (у тому числі юридичну відповідальність), спричиняє шкоду особистості або іншим особам чи суспільству, стійко повторюється або проявляється в окремих вчинках, є соціально обумовленою та історично мінливою.

Слід враховувати, що девіантна поведінка в цілому охоплює більш широкий спектр вчинків, ніж ті, що їх вчинення прямо переслідується законом. Різні форми девіантної поведінки можуть піддаватися осуду з боку суспільства, однак не бути при цьому специфічно протиправними. У таких випадках постає питання щодо виділення особливого різновиду людської поведінки негативно спрямованості – делінквентної поведінки.

Саме поняття «делінквентна поведінка» походить від латинського «delinquens» – проступок, провина. При цьому питання її співвідношення з девіантною поведінкою залишається предметом дискусій.

Науковцями слушно зазначається, що сам термін «делінквент» отримав більше поширення за кордоном, де він здебільшого вживається для позначення неповнолітнього правопорушника [5, с. 109–110]. Однак, у вітчизняній кримінологічній науці поняття делінквентності трактується ширше і пов'язується із вчиненням правопорушень взагалі. У цьому розумінні це поняття фактично збігається з поняттям «протиправна поведінка».

Таким чином, делінквентна поведінка – один з різновидів девіантної поведінки, пов'язаний з порушенням саме правових норм, тобто вчиненням правопорушень взагалі.

Делінквентна поведінка як форма девіантної поведінки має ряд особливостей. По-перше, це один з найменш визначених видів девіантної поведінки, оскільки коло протиправних діянь відрізняється в різних державах, у різні часи. По-друге, делінквентна поведінка регулюється правовими нормами – законами та підзаконними нормативно-правовими актами. По-третє, саме делінквентна поведінка визнається однією з найбільш небезпечних форм девіацій. По-четверте, така поведінка активно засуджується і карається в усякому суспільстві. Нарешті, цей вид девіантної поведінки передбачає наявність конфлікту між особистістю і суспільством, тобто між індивідуальними прагненнями і суспільним інтересом [4, с. 99–100].

Що стосується інших термінів, які використовуються для позначення значного відхилення поведінки від норми, зокрема, «аномальна поведінка», «дезадаптивна поведінка», «деструктивна поведінка», то вони, як уявляється, фактично не мають у кримінологічній науці чіткого змістовного наповнення і найчастіше вживаються в якості одного з умовних синонімів терміну «девіантна поведінка».

Аналіз теоретичних напрацювань і правозастосовної практики дозволяє серед найбільш типових форм девіантної поведінки персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України виділити: 1) адиктивну (залежну) поведінку. Залежна (адиктивна) поведінка як форма деві-

антної поведінки налічує значну кількість видів, що відрізняються за змістом та обсягом адикції (залежності). Серед видів адиктивної поведінки головне місце посідають залежності хімічного і нехімічного походження. Серед представників персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України найбільш поширеним проявом адиктивної поведінки традиційно є алкоголізм, однак протягом останнього часу набули певного поширення і зловживання наркотичними речовинами, ігроманія, мультимедійні адикції тощо; 2) суїцидальна поведінка, пов'язана з самогубством, тобто свідомим позбавленням життя самого себе; 3) делінквентна поведінка, яку, виходячи із характеру і ступеню суспільної небезпеки, є підстави поділити на: кримінальні правопорушення (злочини і кримінальні проступки); дисциплінарні проступки; адміністративні правопорушення; цивільно-правові делікти, що порушують норми цивільного законодавства і можуть виражатися у спричиненні особі майнової, моральної шкоди тощо. Найбільш небезпечною формою девіантної поведінки є злочинність.

Висновки. Девіантна поведінка являє собою поведінку осудних осіб, яка не відповідає загальноприйнятим або офіційно встановленим соціальним нормам, викликає негативну оцінку з боку суспільства (у тому числі юридичну відповідальність), спричиняє шкоду особистості або іншим особам чи суспільству, стійко повторюється або проявляється в окремих вчинках, є соціально обумовленою та історично мінливою.

Результатом непослідовної державної кадрової політики є поширеність проявів девіантної поведінки серед персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України, серед яких найтипівішими є адиктивна, суїцидальна та делінквентна, у тому числі вчинення кримінально караних діянь.

Формування науково обґрунтованого, цілісного уявлення про проблему девіантної поведінки персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України дозволить намітити основні підходи до вирішення значущих практичних проблем, що виникають у процесі виконання та відбування кримінальних покарань в сучасних умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения : учебник и практикум для вузов : 5-е изд., перераб. и доп. М. : Издательство Юрайт, 2017. 290 с.
2. Ковальова І. Б., Посохова Я. С. Особливості профілактичної роботи девіантної поведінки в ОВС. *Девіантна поведінка : соціологічний, психологічний та юридичний аспекти* : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 10 квітня 2015 р.). Х. : ХНУВС, 2015. С. 151–154.
3. Гусаров С. М. Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний, юридичний аспекти. *Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти* : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 10 квітня 2015 р.). Х. : ХНУВС, 2015. С. 3–5.
4. Папкин А. И., Папкин И. А. Девиантное поведение сотрудников правоохранительных органов: психологические причины. *Прикладная юридическая психология*. 2009. № 4. С. 6–18.
5. Гилинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. 520 с.
6. Кікалішвілі М. В. Девіантна поведінка: поняття та ознаки. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. № 3 (22). С. 109–122.
7. Змановская Е. В. Девиантология: психология отклоняющегося поведения : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М. : Издательский центр «Академия», 2003. 288 с.
8. Барко В. І., Лапчук В. С. Психологічні підходи до профілактики девіантної поведінки працівників органів внутрішніх справ. *Юридичний бюлетень*. 2015. Вип. 1. С. 120–128.
9. Тюріна В. О. Девіантна поведінка курсантів і студентів як наслідок їх соціальної і професійної адаптації. *Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти* : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 10 квітня 2015 р.). Х. : ХНУВС, 2015. С. 123–126.
10. Овісяннікова Я. О. Профілактика девіантної поведінки працівників екстремальних видів діяльності. *Вісник Національного університету оборони України*. 2011. № 4 (23). С. 205–209.